

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Islamic Civilization Studies

e-ISSN: 2149-0872

Cilt/Volume 8 - Sayı/Issue 2 - Aralık/December 2023; 315-337

Belh'in Orta Çağ Eğitim Kurumları

Medieval Educational Institutions of Balkh

Mesut CAN

Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Assoc. Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey
İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı. University, Faculty of Islamic Sciences, Department
of Islamic History.

mesutcan@kmu.edu.tr Orcid: 0000-0001-9915-9238

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

12.10.2023

Kabul Tarihi / Accepted

21.12.2023

Atıf/Cite: Can, Mesut. "Belh'in Orta Çağ Eğitim Kurumları". İslam Medeniyeti Araştırmaları
Dergisi 8/2 (2023), 315-337.

<https://doi.org/10.20486/imad.1375295>

Etik Beyanı/Ethical Statement: En az iki hakem tarafından değerlendirilmiş ve iThenticate
ile %15'ten az benzerlik oranına sahip olduğu belgelenmiştir./Reviewed by at least two referees
and iThenticate documented that the rate of similarity to another texts did not pass 15%.

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Günümüzde Afganistan'ın kuzeyinde küçük bir kasaba görünümündeki Belh, bir zamanlar Orta Çağ İslâm coğrafyasının en gelişmiş şehirlerinden biriydi. Bu süreçte gerek aklî ve naklî ilimler sahasında gerekse şiir, dil ve edebiyat alanında İslâm kültür ve medeniyetinde iz bırakan büyük dehalar yetiştirmişti. Bu çalışma, Belh şehrinin Orta Çağ'da söz konusu âlimlerin yetişmesinde rol oynayan eğitim kurumlarının tespit edilmesini, böylece şehrin ilmî durumunun ortaya konmasını amaçlamaktadır. Bu çerçevede klasik kaynaklarımızdaki satır aralarında gizlenen dağınık ve öz veriler toplanarak ilgili başlıklar altında sunulmaktadır. Çalışmanın ortaya koyduğu üzere, Müslümanların hakimiyetine girdikten sonra İslâm kültür ve medeniyetinin bir parçası haline gelen Belh'te de diğer İslâm şehirlerinde örneklerine rastlanılan eğitim kurumları neşet etmiştir. Eldeki verilere göre İslâm tarihinin erken dönemine ait, İslâm topraklarının doğusunda şimdiye kadar bilinen en büyük ve hatta belki de ilk küttâbın Belh'teki, ünlü müfessir Dahhâk'ın küttâbı olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Günümüzdeki bazı çalışmalarda adı geçen âlime ait küttâbın Kûfe'de olduğuna dair kanaat ise yanlıştır. Buna ilaveten, şehrin ilmî hayatında rol oynayan camilerine, medreselerine, ilim meclislerine, kütüphanelerine, verrâklara ve ribâtlara yer verilmiştir. Gezdiği yerlerdeki medreseleri ve âlimleri ziyaret etmesiyle bilinen İbn Battûta, çıktığı meşhur seyahatinde (XIV. yüzyılın ortaları) Belh'e de uğramış, şehrin harap halde olduğunu belirtmiş, ayrıca şehirdeki medrese ve benzeri herhangi bir kurumdan ve karşılaştığı herhangi bir âlimden bahsetmemiştir. Anlaşılan o ki, Moğol İstilasası (1221) sonrasında Belh'in ilmî ve kültürel hayattaki eski ihtişamından eser kalmamıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, İslâm Medeniyeti, Belh, Eğitim Kurumları, Küttâb, Cami, İlim Meclisleri, Medrese, Kütüphane, Verrâk, Ribât.

Abstarct

Balkh, now a small town in northern Afghanistan, was once one of the most advanced cities in medieval Islamic geography. It produced great geniuses who left their mark on Islamic culture and civilisation in the fields of rational and natural sciences as well as poetry, language and literature. This study aims to identify the educational institutions that played a role in the training of these scholars in the city of Balkh in the Middle Ages, and thus to reveal the scholarly status of the city. In this context, scattered and concise data hidden between the lines of our classical sources are collected and presented under the relevant headings. As the study shows, Balkh, which became part of Islamic culture and civilisation after coming under Muslim rule, also gave birth to educational institutions similar to those found in other Islamic cities. On the basis of the available data, it is concluded that the largest, and perhaps even the first, known kuttab in the eastern Islamic lands from the early period of Islamic history may have been the kuttab of the famous commentator Dahhâq in Balkh. The belief in some contemporary studies that the kuttab of this scholar was in Kufa is incorrect. In addition, the mosques, madrasas, scholarly gatherings, libraries, warrâqs and ribâts that played a role in the scholarly life of the city are also included. Ibn Battûta, who was known to visit madrasas and scholars in the places he visited, also visited Balkh during his famous journey (mid-fifteenth century), but noted that the city was in ruins and did not mention any madrasas or similar institutions in the city, nor did he mention any scholars he encountered. Apparently, there was no trace of the splendour of Balkh's scholarly and cultural life after the Mongol invasion (1221 AD).

Keywords: Islamic History, Islamic Civilisation, Balkh, Educational Institutions, Kuttab, Mosque, Scholarly Gatherings, Madrasa, Library, Warrâq, Ribât.

Giriş

Ceyhun Nehri ile Hindukuş Dağları arasında kalan bir vahanın ortasında kurulan tarihî Belh şehri, günümüz Afganistan'ının kuzeybatısında, adını verdiği Belh Eyâleti'nin merkezi olan Mezârîşerif'in yaklaşık 19 km kuzeybatısında yer almaktadır. Belh'in kuruluşu muhtemelen Antik Çağ'a kadar gitmekle birlikte bilinen tarihi Ahamenîler'le (MÖ 559-330) başlamaktadır. Ahamenîler'in ardından Makedon-Yunan İmparatorluğu, Orta Asyalı devletler, Sâsânîler ve nihayet Müslüman devletlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Belh, tüm bu devirlerde bölgenin siyasî, iktisadî, sosyal ve kültürel alanlardaki hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Orta Çağ İslâm tarihi açısından bakılırsa, 709'da Emevî komutanı Kuteybe b. Müslim tarafından nihai olarak fethedilmesinden sonra Emevîler, Abbâsîler, Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular, kısmen de Hârizmşahlar, Gurlular, Moğollar (İlhanlılar) ve Timurlular şehrin söz konusu alanlardaki gelişiminde etkili olmuşlardır. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan Moğol istilası (1221), Orta Asya'nın tarihî seyrinde bir dönüm noktasıdır. Nitekim Moğol istilası sonrasında şehri gezen, Orta Çağ'ın en ünlü Müslüman seyyahı İbn Battûta (ö. 770/1368-69) ihtişamlı kalıntıları ayakta duran harap bir şehir tasvir etmektedir.¹ Bundan sonra her ne kadar Timurlular zamanında (1370-1507) birtakım imar çalışmalarına sahne olsa da Belh'in eski görkemli günlerine bir daha kavuşmadığı kabul edilir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgedeki jeopolitik ve sosyokültürel önemini tamamen kaybetmesi sebebiyle merkez olma vasfını Mezârîşerif'e kaptırması olup günümüzde küçük bir kasaba hüviyetindedir.²

Belh, Müslümanların hâkimiyetine girdikten sonra tarihinin en parlak devirlerinden birini yaşamış, bu süreçte gerek aklî ve naklî ilimler sahasında gerekse şiir, dil ve edebiyat alanında İslâm kültür ve medeniyetinde iz bırakan büyük dehalar yetiştirmiştir. Tabî'n devrinin önde gelen muhaddis ve müfessirlerinden Atâ b. Ebî Müslim el-Horasânî (ö. 135/752);³ müfessir Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723); ilk dönem

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî İbn Battûta, *Rihletü İbni Battûta*, thk. Abdülhâdî et-Tâzî (Ribât: Akâdemiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1417), 3/42.

² Detaylı bilgi için bk. Tahsin Yazıcı, "Belh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/410; Rıza Kurtuluş, "Mezârîşerif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/518; Mesut Can, *Kubbetü'l-İslâm Belh (Doğu Horasan'da Tarih, Toplum ve Medeniyet)* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 62-96 Belh'in siyasî durumuna ek olarak, mimarî, sosyal, ekonomik vb. durumları hakkında detaylı bilgi için çalışmanın ilgili bölümlerine bakınız.

³ Ebû'l-Hasan Aḥmed b. 'Abdullâh el-Kûfî el-İclî, *eş-Şikât* (b.y.: Dâru'l-Bâz, 1405/1985), 334; Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî b. Muḥammed b. İbrâhîm b. Mencûyeh İbn Mencuyeh, *Ricâlu Şahîhi Muslim*, thk. 'Abdullâh el-Leyṣî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1986), 2/102; Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî vd. (Haydarabad: Meclisü Dâirati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1962), 5/71; Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. 'Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-

Horasanlı sūfîlerden Şakîk-ı Belhî (ö. 194/810)⁴ ve Hâtîm el-Esam (ö. 237/851);⁵ IX. yüzyılın Müslüman astronom ve astrologlarının en meşhurlarından Ebû Ma'şer el-Belhî (ö. 272/886);⁶ tefsir, hadis, kelâm, tarih, tabakat, felsefe, ontoloji ve cedel gibi birçok ilmi sahada kırka yakın eser telif ettiği bildirilen Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî (ö. 319/931);⁷ dinî ilimlerle felsefeyi uzlaştırma çabasıyla tanınan, aynı zamanda Belh coğrafya okulunun kurucusu sayılan Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî (ö. 322/934);⁸ İslâmî dönem Fars edebiyatının ilk mümessillerinden olan ve *Şâhnâme-i Büzürg* adlı eseriyle tanınan Ebü'l-Müeyyed el-Belhî (IV./X. yüzyıl);⁹ meşhur kaside şairi Unsurî-i Belhî (ö. 431/1039-40);¹⁰ filozof, şair, âlim ve seyahatname yazarı Nâsır-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra);¹¹ Selçuklular devrinin en meşhur şairi Enverî (ö. 585/1189?);¹² Belh'teki Nizâmîye Medresesi'nde yetişen ve zamanının önde gelen şair ve münşilerinden olan Reşîdüddîn Vatvât (ö. 573/1177);¹³ Fars bölgesinin tarihi ve coğrafyasına dair kıymetli bilgiler içeren *Fârsnâme* adlı eseriyle tanınmış, Selçuklular devri âlimlerinden İbnü'l-Belhî (ö. VI./XII.

Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 7/331; Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâ'ir-Ricâl*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut, 1980), 20/106-107; Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 6/140.

- ⁴ Ali Bolat, "Şakîk-ı Belhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/305-306.
- ⁵ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Zer el-Herevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/269.
- ⁶ Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâ'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1978), 1/358-359; Muammer Dizer, "Ebû Ma'şer el-Belhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/182-184; İmân bnt. Su'ûd bnt. Hayşân el-Kureşî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye Fî Belh Hilâle'l-Fetra (h.205-617/820-1220)* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 268.
- ⁷ Adil Bebek, "Kâ'bî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/27.
- ⁸ İlhan Kutluer, "Belhî, Ebû Zeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/412-414.
- ⁹ Orhan Bilgin, "Ebü'l-Müeyyed-i Belhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/337-338; Aydın Usta, "Samaniler Devleti", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. İsmal Hakkı Atçeken - Mustafa Demirci (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 7/419.
- ¹⁰ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkire-i Devletşah)*, çev. Necati Lugal (İstanbul: Tercüman, 1977), 1/78-81; Mehmet Atalay, "Unsurî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/162-163.
- ¹¹ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkire-i Devletşah)*, 1/98-102; Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/395-397.
- ¹² Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkire-i Devletşah)*, 1/125-129; Abdülkadir Karahan, "Enverî, Evhadüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/267-268.
- ¹³ Derya Örs, "Vatvât, Reşîdüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/573-574.

yüzyıl);¹⁴ Sultânü'l- Ulemâ Bahâeddîn Veled (ö. 628/1231) ile oğlu Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273)¹⁵ ve burada ismine yer veremediğimiz daha başka nice âlim, şair ve sûfînin yetişmesinde Belh'in yeri ve rolü büyüktür.

Yerli yazında Belh'in söz konusu ilmî seviyesinin kaynağı olan eğitim-öğretim faaliyetleri ve kurumlarına dair müstakil, derli toplu ve detaylı bilgiler veren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Buradan hareketle, klasik kaynaklarda yer alan Belh'e dair dağınık haldeki veriler toplanmış, Orta Çağ İslâm şehirlerinin genelinde var olan eğitim kurumları dikkate alınarak aşağıda yer alan belli başlı başlıklar halinde sunulmuştur.

1. Küttâblar

Küttâblar, erken dönem İslâm dünyasında eğitim-öğretimin ilk kademesini oluşturmaktaydı. Başlangıçta şehir merkezlerinde kurulduğu görülen küttâblar, zamanla yaygınlaşarak şehir merkezlerinde hemen hemen tüm mahallelerde, kasabalarda ve hatta köylerde faaliyet göstermeye başlamışlardır. Bu kurumların özellikle Emevîler ve Abbâsîler döneminden itibaren en yaygın temel eğitim kurumları haline geldiği kabul edilir. Genellikle medreselerin ortaya çıkışından önceki tarihlerde ileri seviye eğitimin verildiği camilere bitişik halde kurulmakta, bazı dersler de cami içinde yapılmaktaydı. Zamanla gerek yaygınlaşmaları gerekse öğrenci sayılarının artması ile bu iş için müstakil binalar veya açık alanlar kullanılmaya başlandı. Bazen öğretmenler kendi evlerini kullandıkları gibi, varlıklı aileler ve devlet ricali çocuklarına evlerinde ve saraylarında küttâblardan özel ders aldırabilmekteydi. Küttâb kavramı, eğitim öğretimin yapıldığı yer için kullanılmasının yanı sıra muallim, müeddib ve fakih unvanlarıyla birlikte bu işi yapan öğretmenler için de kullanılmaktaydı. Müfredat genellikle öğretmenler ve aileler tarafından belirlenmekte, başta Kur'ân öğretimi olmak üzere Arapça dil bilgisi, hat, şiir ve basit aritmetik bilgisini içermekteydi. Küttâblardan başarıyla mezun olan öğrenciler âlimlerin ilim meclislerine ve medreselere devam edebilmekteydi.¹⁶

Belh'te faaliyet gösteren en eski küttâb, kaynakların kaydettiğine göre müfessir Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî'ye (ö. 105/723) aittir. O, kaynaklarda dönemin önde gelen küttâbları arasında zikredilmektedir.¹⁷ Dahhâk'ın küttâbı, Belh'in

¹⁴ Tahsin Yazıcı, "İbnü'l-Belhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/529.

¹⁵ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi (Tezkire-i Devletşah)*, 2/248-257.

¹⁶ Jacob M. Landau, "Küttâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/3-4; M. Mahfuz Söylemez, "İslâm'ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Dini Araştırmalar* 5/13 (2002), 61-64.

¹⁷ Ebû Ca'fer İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstadter (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, ts.), 475.

Berûkân¹⁸ köyündeydi. Adı geçen küttâbda üç bin öğrencinin ücretsiz bir şekilde eğitim gördüğü, yorulduğu zamanlarda Dahhâk'ın bir merkebe binerek öğrenciler arasında gezdiği belirtilmektedir.¹⁹ Anlaşıldığı kadarıyla bu küttâb, musallâlar gibi üstü açık geniş bir arazi üzerine kurulmuştur. Belh'e bağlı Berûkân köyü, henüz Müslümanların Belh şehir merkezine yerleşmeden önce garnizonlarını kurdukları ve iskân ettikleri ilk yerleşimdir. Divanların Berûkân'dan şehir merkezine taşınması ve Müslümanların şehir merkezine iskânı 107/725-726 senesinde Horasan valisi Esed b. Abdullah tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁰ Dahhâk'ın vefat tarihi 105/723 olduğuna göre taşınma, daha sonraki bir hadisedir.

Günümüzde bazı araştırmalarda Dahhâk'ın kurduğu küttâb'ın Kûfe'de olduğu var sayılmaktadır.²¹ Halbuki bu bilgiye yer veren klasik kaynaklarda Dahhâk'a ait küttâbın Kûfe'de olduğuna dair hiçbir işaret yoktur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla söz konusu küttâbın yerine işaret eden tek müellif, kendisinden yukarıdaki bilgileri aktardığımız ve söz konusu küttâbın Berûkân'da olduğunu kaydeden Mizzî'dir. Dahhâk'ın Belh ve Semerkand'la birlikte Kûfe'de de bir süre yaşamış olması sehven böyle bir kanaate sebep olmuşa benzemektedir.

Belh'te küttâb olarak vazife yapmış âlimlerden bir diğeri, Belh'in en meşhur filozofu, doktoru ve coğrafyacısı olan Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî'dir (ö. 322/934). Ebû Zeyd, henüz ilmî sahada adını duyurmadığı hayatının ilk zamanlarında tıpkı babası gibi, çocuklara öğretmenlik yapmıştır.²²

Kaynaklarda yer verilen nisbelerine bakılırsa, Ebû İmrân Musa b. Muhammed ed-Destecirdî el-Belhî el-Müeddib,²³ Cafer b. Muhammed el-Belhî el-Müeddib el-Verrâk²⁴ ile

¹⁸ Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/189; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1995), 1/405; Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdülhak İbn Şemâil, *Merâsü'dü'l-İttılâ' Alâ Esmâ'il-Emkineti ve'l-Bikâ'* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412), 1/190.

¹⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 13/295; Ayrıca bk. Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 3/63; Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 4/599; Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr* (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1360), 4/333.

²⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'l-Rusûl ve'l-Mülûk)*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.), 7/41; İzzüddîn Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 4/178; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/118.

²¹ Bk. Nebi Bozkurt, "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/5; Söylemez, "İslâm'ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", 62.

²² Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 1/274; Usta, "Samaniler Devleti", 7/403.

²³ İzzüddîn Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb* (Beyrut: Dâru Sâder, 1980), 1/500.

²⁴ Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 14/108.

daha sonraları Bağdat'a yerleştikleri ifade edilen Ebü'l-Kâsım Cafer b. Muhammed b. Ali el-Belhî el-Varrâk el-Müeddib (ö. 283/896)²⁵ ve Ebü'l-Abbâs Hâmid b. Şuayb b. Zühayr el-Belhî el-Müeddib (ö. 309/921-22),²⁶ Belh'te küttâb olarak vazife yapmış kimselerden sayılabilir.

2. Camiler ve Mescitler

Camiler, Hz. Peygamber (sav) döneminden itibaren Müslümanlar için sadece bir ibadet yeri değil, birçok alanda gördükleri hizmetlerin yanında aynı zamanda birer eğitim-öğretim merkezi konumundadırlar. İslâm dünyasında özellikle medreselerin ortaya çıkışından önce, halkın dinî konularda irşat edilmesinin yanı sıra yükseköğretim düzeyinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı yerlerin başında cami ve mescitler gelmektedir. Bu işlevleri, daha sonraki tarihî süreçte medreselerle eşzamanlı olarak devam etmiştir.

Kaynaklar, bir zamanlar Belh'te var olduğu bildirilen çok sayıda cami ve mescidin ismine yer vermektedirler. Şehrin Billuriyân mahallesindeki, kurulan ilk mescit olduğu belirtilen Mescid-i Atîk (Eski Mescit),²⁷ muhtemelen ondan bir süre sonra inşa edildiği anlaşılan Mescidü Âdine ile Mescid-i Câmi,²⁸ kaynakların çoğu tarafından şehrin en büyük camisi olarak işaret edilen Belh Mescidi/Camisi,²⁹ kalıntıları günümüze kadar ulaşmayı başaran ve Abbâsîler devrine tarihlenen Nuh Günbed/Hacı Piyade Camii,³⁰ Makberî Mescidi,³¹ Kemân-gerân Mescidi,³² Mûmek Mescidi (diğer adıyla Mukanna' Mescidi),³³ Şerefüddin Mescidi,³⁴ Râ'ûm Mescidi³⁵ belli başlılarıdır. Bunlar dışında şehrin önde gelen âlimlerine nispet edilen mescitler de bulunmaktadır.³⁶ Bahse konu camilerin tamamının şehirde cereyan eden ilmî faaliyetlerde ve halkın irşadında

²⁵ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed İbn Ebî Ya'lâ, *Ṭabaḳâtü'l-Ḥanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Faḳî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/126.

²⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, 14/291; Kureşî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye Fî Belh*, 190.

²⁷ Ebü Bekr Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Davud el-Vâ'iz Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, ed. Abdülhay Habîbî, çev. Abdullah b. Muhammed b. el-Kâsım el-Hüseyn (Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferng-i İnan, 1971), 35.

²⁸ Bk. Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 18-19.

²⁹ Ebü'l-Kâsım Muhammed İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* (Beyrut: Dâru Sâder, 1938), 2/438, 447-448; Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Himyârî, *er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Müessesetü Nâsır li's-Sekâfe, 1980), 96; İbn Battûta, *Rihletü İbni Battûta*, 3/42-43.

³⁰ Bk. Lisa Golombek, "Abbasid Mosque at Balkh", *Oriental Art* 15 (1969), 173-189.

³¹ Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 69-70.

³² Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 85.

³³ Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 206-207.

³⁴ Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 351.

³⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/242.

³⁶ Belh'teki cami ve mescitler hakkında geniş bilgi için bk. Can, *Kubbetü'l-İslâm Belh*, 189-196.

rol oynadığı kabul edilmelidir ancak, özellikle kaynaklarda ismine Belh Camii/Mescidi şeklinde yer verilen büyük camiin ayrı bir yeri vardır. Nitekim kaynaklarımız Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde, ilim ve hadisle işgalde Herat ve Sicistan camileriyle birlikte Belh Camii'nin zirvede olduğunu özellikle belirtir.³⁷ Maalesef, Moğol İstilas (1221) sonrasında Belh'e de uğramış olan İbn Battûta (ö. 770/1368-69) güzellik bakımından ancak Mağrib'deki Ribâtü'l-Feth Camii'nin kendisiyle denk olabileceğini belirttiği Belh Camii'nin üçte birinin Moğol hükümdarı Cengiz tarafından sütunlarının altında altın olduğu söylentisiyle yıktırıldığını kaydetmektedir.³⁸

Başta Belh Camii olmak üzere tüm bu camilerde halkı irşat etmek maksadıyla gönüllü olarak vaazlar verilmekte, bu amaçla devrin önde gelen âlimleri içerisinde hatipler görevlendirilmekteydi. Muhammed b. Fazl el-Belhî (ö. 319/931),³⁹ Kâdilkudât Hüseyin el-Mahmûdî (ö. 506/1112-3),⁴⁰ fakih Ebu Bekir el-Hatîb el-Siczî el-Belhî (ö. 511/1117),⁴¹ Ebû Amr Osman b. Mansur b. Abdülkerim et-Tirâzî (ö. 524/1129),⁴² Ebû Muhammed Fazlullah b. Muhammed b. İsmail b. Muhammed ed-Dandanakânî (ö. 552/1157),⁴³ Ziyâüddîn Muhammed b. Abdullah b. Nasr el-Bistâmî (ö. 562/1176) şehrin önde gelen vaizlerinden ve vaazlarıyla meşhur âlimlerindendirler.⁴⁴

Bu isimlere ilave olarak Ebû Bekr Muhammed b. Ömer et-Tirmizî (ö. 280/893),⁴⁵ Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed b. el-Hasan b. Hamza el-Belhî (ö. 430/1038), kadı Ebû Bekr el-İskâfî (ö. 475/1082-3),⁴⁶ Ebû Muhammed Abdülvâhid b. Muhammed b. Malik b. Nasraveyh es-Surmencî el-Belhî, Ebû Amr Osman b. Ahmed b. Muhammed el-Hulmî el-

³⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Istahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik* (Beirut: Dâru Sâder, 2004), 265; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/438; Ali b. Ebû Bekr b. Ali el-Herevî, *el-İşârât ilâ Ma'rifeti'z-Ziyârât* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1423), 23.

³⁸ İbn Battûta, *Rihletü İbni Battûta*, 3/42.

³⁹ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn* (Beirut: Mektebetü'l-Müsennâ-Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, 1957), 11/138; Kureşî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye Fî Belh*, 201.

⁴⁰ Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 333-334.

⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/159.

⁴² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/58; Maveraünnehir'in meşhur âlimlerinden olup Belh'e yerleşmiş ve vefatına kadar kalmıştır. Belh'te Râ'ûm Mescidi'nde imamlık yapmış ve vaaz vermiştir. Bk. Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru Hicr Li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1993), 2/523.

⁴³ Aslen Merv'in Dandanakan köyündendir. Merv'de Ensâb sahibi Sem'ânî'nin babasından fıkıh tahsil etmiştir. Belh'e yerleşmiş ve vefatına kadar burada kalmıştır. Vaazları ve münazaralarıyla meşhurdu. Bk. Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Müntehab min Mu'cemi Şüyûhi Ebî Sa'd es-Sem'ânî*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1417), 1324.

⁴⁴ Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 363.

⁴⁵ Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 263.

⁴⁶ Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 330-331.

Belhî (ö. 538/1142), aynı zamanda şehrin müftüsü Ömer el-Hârezmî (ö. 559/1164),⁴⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Ali Kutbüddin el-Belhî, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. el-Abbas el-Bezzâr⁴⁸ ve Selçuklular devrinin önde gelen âlimlerinden İmâmu'ş-Şark Zahîruddîn (ö. 619/1222)⁴⁹ şehrin meşhur hatipleri arasında sayılabilir. Safiyyüddin el-Belhî, kendi zamanında (XIII. yüzyılın başları) Belh'te halkın geneline açık derslerin Farsça verildiğini belirtmektedir.⁵⁰

3. İlim Meclisleri (İmlâ, Münâzara ve Cedel)

Belh'te yaşayan âlimlerin düzenledikleri ilim meclislerinin eğitim-öğretim faaliyetlerinde ayrı bir yeri vardır. Bu toplantılar, medrese öncesi dönemde medreselerin gördüğü işlevleri yerine getirmiştir. Medreselerin ortaya çıkışından sonraki süreçte de onlarla birlikte eğitim-öğretim hayatında asırlar boyunca var olmaya devam etmişlerdir.

İlim meclisleri olarak tasnif ettiğimiz yöntemlerin ilki ve en yaygın olanı imlâ meclisleridir. İmlâ meclisleri özellikle hadis ve fıkıh ilminin tahsilinde en sık kullanılan yöntemlerin başında gelir. Yanı sıra tefsir, münazara ve cedel ile birlikte Arap dili ve edebiyatında uygulanan bir yöntemdir.⁵¹ Hadis ve/veya fıkıh alanında;⁵² Ebû Ali el-Hasan b. Beşîr b. Abdullah en-Nakkâş el-Mehhâd (ö. 458/1065),⁵³ Ebû Bekr el-İskâfî (ö. 475/1082-3),⁵⁴ Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Şücâ' el-Belhî (ö. 482/1089),⁵⁵ Ebû Cafer Muhammed b. el-Hüseyn es-Simincânî (ö. 504/1110),⁵⁶ Şeyhülislâm

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/318.

⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 1/277.

⁴⁹ Müntecebüddin Bedî' Atabeg el-Cüveynî, *Kitab-ı Atebetü'l-Ketebe: Mecmûa-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultan Sencer*, nşr. Muhammed Kazvinî-Abbas İkbâl (Tahran: Şirket-i Sâmî Çâp, HŞ 1329), 36-37; Menşurun devam eden satırlarında bu âlimin aynı zamanda bölgenin vergilerini toplamakla görevli olduğuna işaret edilmektedir. Kaynaklarda Zahîruddin unvanıyla anılan birçok şahsın ismine yer verilmektedir. Bunlar içerisinde devrin önde gelen Hanefî fakihlerinden, el-Fevâidi'z-Zahîriyye adlı eserin sahibi Ebû Bekr Zahîruddin Muhammed b. Ahmed b. Ömer el-Buhârî'nin (ö. 619/1222) ilmî vasfının yanında muhtesiplik yaptığı da kaydedilmektedir. Dolayısıyla Atebetü'l-Ketebe'de geçen Zahîruddin adlı âlimin, bizim tespit ettiğimiz şahsiyet olması kuvvetle muhtemeldir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhir*, 3/55; Ebû Gays Hayreddin b. Mahmud Zirikî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, 2002), 5/320.

⁵⁰ Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 45.

⁵¹ Abdullah Aydınli, "İmlâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/225.

⁵² İsmi zikredilecek olan âlimlerin birçoğunun çok yönlü olması hasebiyle tekrara düşmemek için hadis ve fıkıh alanında imlâ meclisi kuranlara birlikte yer verilmiştir.

⁵³ Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-Kebîr*, thk. Münîra Nâcî Sâlim (Bağdâd: Rîâsetü Dîvânî'l-Evkâf, 1975), 1/195; Sem'ânî, *el-Müntehab min Mu'cemi Şüyûhi Ebî Sa'd es-Sem'ânî*, 608.

⁵⁴ Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 330-331.

⁵⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, 10/502-503.

⁵⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/242.

Muhammed b. el-Hüseyn b. Ali el-Kalânîsî el-Belhî (ö. 535/1140),⁵⁷ Ümmü'l-Fazl el-Belhiyye Aîşe bnt. Abdullah b. Ali b. Ahmed (ö. 541/1146),⁵⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Belhî (ö. 547/1152),⁵⁹ Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ebü'l-Hasan b. Ali eş-Şeyhî et-Tûrekî el-Belhî (ö. 548/1153),⁶⁰ Ebû Nasr Muhammed b. Halef eş-Şurûtî el-Belhî (ö. 548/1153),⁶¹ Ebü'l-Feth Hamza b. Muhammed b. Bahsûl el-Hemedânî (ö. 549/1154),⁶² Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Nasr el-Bistâmî el-Havernekî el-Belhî (ö. 551/1156),⁶³ Ebü'l-Feth Muhammed b. Ömer b. Abdüssamed b. Muhammed ed-Dehâsî el-Mutî'î el-Belhî (ö. 552/1157),⁶⁴ Ziyâüddîn Muhammed b. Abdullah b. Nasr el-Bistâmî (ö. 562/1176),⁶⁵ kaynaklarda Belh'te bir imlâ meclisi sahibi oldukları ifade edilen âlimlerdir.

Cedel ve münazara alanında ismi öne çıkan en meşhur âlim, el-Hâkim Ebû Nasr b. Sehl el-Belhî'dir (368/978). Makdisî onun Horasan'ın en meşhur münazaracısı olduğunu kaydeder ve kendisiyle çokça münazarada bulunduğunu belirtir.⁶⁶ Belh'te Hanefî mezhebinin önderlerinden Şeyhülislâm Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Hulmî (ö. 547/1152) de şehrin müftüsü, imamı ve münazaracılarındandır. Belh Camii'nde bir imlâ meclisi vardı.⁶⁷

Ebu Sa'd Âdem b. Ahmed b. Esed el-Herevî el-Esedî (ö. 536/1141), Arap dili ve edebiyatı alanında kurduğu ilim meclisiyle öne çıkmaktadır. Aslen Heratlı olmakla beraber Belh'e gelip yerleşmiş, vefatına kadar burada ders vermiştir. Devrin önde gelen

⁵⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-Kebîr*, 2/119; Sem'ânî, *el-Müntehab min Mu'cemi Şüyûhi Ebî Sa'd es-Sem'ânî*, 1436.

⁵⁸ Tespitimize göre Belh'te bir hadis meclisi kurduğu kaydedilen tek kadın âlimdir. Babasından ve Kellâr lakaplı Ebû Mansur b. Abdurrahman b. Muhammed'den, Ebü'l-Hüseyn Adurrahman b. Muhammed b. el-Muzaffer ed-Dâvudî el-Fûşencî'den hadis almıştır. Sem'ânî bu kadın âlimle görüştüğünü ve hadis aldığını belirtmektedir. Bk. Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-Kebîr*, 2/422.

⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/86-87.

⁶⁰ Belh'in Tûrek Sokağı'nda ikamet etmekteydi. Sayılı edebiyat hocalarından olup Belhli edebiyat düşünürleri ondan ders almaktaydı. Bk. Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-Kebîr*, 1/526.

⁶¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-Kebîr*, 2/228.

⁶² Aslen Hemedânî olup önce Herat'ta ardından vefatına kadar Belh'te ikamet etmiş ve burada bir imlâ meclisi kurmuştur. Bk. Zehebî, *Siyeru A'âlâmi'n-Nübelâ*, 20/250.

⁶³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/225.

⁶⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab min Mu'cemi Şüyûhi Ebî Sa'd es-Sem'ânî*, 1517.

⁶⁵ Ataları Bistâmî olup Belh'e yerleşmişlerdir. Safiyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 363.

⁶⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, thk. M. J. De Goeje (Kahire: Mektebe Medbûlî, 1991), 379; Kureşî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye Fî Belh*, 202.

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/86-87; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/181.

edîb ve dilcilerdendir. Belhli meşhur şair Reşîdüddin Vatvât (ö. 573/1177)⁶⁸ bu şeyhin öğrencisidir.⁶⁹

Atebetü'l-Ketebe'de yer alan bir atama menşurunda şehrin merkez camiinde münazara için ayrılan bir makamdan bahsedilmesi oldukça dikkat çeken bir bilgidir. Kaydedildiğine göre şehirde yürütülen tüm vaaz, ilmî münazara ve meclislerin düzenlenmesi görevi İmâmu's-Şark Zahîruddîn adlı âlime tevdi edilmekte, şehirdeki bütün âlimlerin ve imamların, Zahîruddîn'in makamına saygı göstergesi olarak, düzenlediği münazaralarda hazır bulunmaları istenmektedir.⁷⁰ Anlaşılan o ki, Nizâmiye Medresesiyle beraber Belh Camii de Selçuklular devrinde vaaz ve ilmî toplantılarla gerek halkın gerekse mütehasısların eğitim-öğretiminde önemli bir rol üstlenmeye devam etmiştir. Her ne kadar kaynaklarda özellikle belirtilmese de özellikle âlimlere nispet edilenler başta olmak üzere şehirdeki diğer cami ve mescitlerde de imlâ meclislerinin düzenleniyor olması gerekir.

4. Medreseler

Bilindiği üzere İslâm dünyasında eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı mekanlar Hz. Peygamber (sav) döneminden itibaren var olmuş, bununla birlikte bu mekânlara medrese adı verilmemiştir. İlk medreselerin ortaya çıkış tarihi ve yeri kesin olmamakla birlikte erken Abbâsîler devri ile Horasan ve Mâverâünnehir bölgeleri söz konusu görüşlerin ağırlık kazandığı zaman ve bölgelerdir. Şehirlerden ise Belh ve Buhara'nın ismi ön plana çıkmaktadır.⁷¹ X. yüzyılda Belhli bir ailenin soyundan gelen Sâmânî hükümdarları ve devlet adamları devrin önde gelen âlimleri adına birer ihtisas okulu niteliğindeki ilk medreseleri inşa ettirerek bölgede eğitim-öğretim adına öncü rol üstlenmişlerdir. Belh ile birlikte Nişabur, Merv, Semerkant ve Buhara gibi Sâmânîler coğrafyasının büyük şehirlerinde otuz kadar medrese inşa edildiği belirtilmektedir.⁷² 350-358/961-969 dolaylarında İran, Horasan ve Batı Türkistan'ı içine alan seyahatinde Belh'i de ziyaret eden İbn Havkal, söz konusu tarihlerde şehirde "ilimler için medreseler, talebeler için kalacak yerler, her türlü ihtiyaç maddesi bulunduğunu" belirterek,⁷³ şehrin eğitim-öğretim açısından son derece yüksek bir seviyede olduğunu vurgulamaktadır.

⁶⁸ Hakkında bk. Örs, "Vatvât, Reşîdüddin", 42/573-574.

⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 1/35-36.

⁷⁰ Atabeg el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, 36-37.

⁷¹ Bk. Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/324.

⁷² Usta, "Samaniler Devleti", 7/405.

⁷³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2/448; Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk fî İhtirâki'l-Âfâk* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409), 1/483.

Belh'te adı şahıslarla anılan medreselerden ilki Mescid-i Medrese'dir. Safiyyüddin el-Belhî eserinde şehrin ileri gelenlerinden Abdülaziz el-Makberî'nin şehrin mescitlerinden olan Mescid-i Adîne'nin yanında inşa ettiği sarayını ve çevresindeki araziye, Hârûn er-Reşîd'in ikinci Horasan valisi olarak Belh'e geldiğinde Ca'fer b. Muhammed b. el-Eş'as'a (ö. 173/789-790)⁷⁴ vakfettiğini belirtir. Ca'fer b. el-Eş'as da orada bir kompleks halinde bir kale, bir hapishane ve bir de cami inşa ettirmiştir. Müellif ileriki bir tarihte aynı yerde bir medrese inşa edildiğini, kendi zamanına ulaşan bu medreseye Mescid-i Medrese adının verildiğini kaydetmektedir.⁷⁵

Belh'teki medreselerden bir diğeri Gazneliler döneminde kurulmuş olan Halîliye Medresesi'dir. Medresenin kuruluş hikayesi şöyledir: Kâdılkudât Halil b. Ahmed b. İsmail eş-Şecerî (ö. 481/1088-9) fıkıh ilmini öğrenmek için Belh şehrine gelmişti. Tahsil hayatından sonra kendi memleketine dönmeye karar verdiğinde şehrin ileri gelenleri Gaznîn Şahı'ndan Belh'te kalması için ricacı olmuşlar, bunun üzerine Belh'te onun adına bir medrese yapılmıştı. Safiyyüddin el-Belhî, kendi zamanında (XIII. yüzyılın başları) bu medreseye adı geçen âlime nispetle Halîliye Medresesi denildiğini kaydetmektedir.⁷⁶

Safiyyüddîn el-Belhî, Şeyhülislâm el-Hüseyn b. el-Ali el-Lâmişî'den (ö. 522/1128) türbenin civarında yer alan medresede geçen bir anısını aktarmaktadır.⁷⁷ Bu, Belh'te Kusem b. Abbâs'ın türbesi civarında yer alan bir medreseye işaret etmektedir. Aynı şekilde, *Fezâil-i Belh*'te biyografisine yer verilen zatlardan Muhammed b. Ahmed b. İbrahim ez-Zâhid el-Belhî'nin (ö. 584/1188-89) de kendisine ait medresede imlâ dersleri verdiği kaydedilmektedir.⁷⁸

Kaynaklarda adına medrese kurulduğu ifade edilen ve bizim de burada yer verdiğimiz âlimlerin vefat tarihleri dikkate alınrsa, II./IX. yüzyılın sonlarından itibaren başta Kerrâmîyye olmak üzere ehl-i sünnet dışı mezhep ve düşüncelere karşı Horasan ve Mâverâünnehir'in genelinde olduğu gibi Belh'te de birçok medresenin kurulduğu anlaşılmaktadır.⁷⁹ Gerçek anlamda kurumsal bir kimliğe sahip olmayan ve bir âlimle özdeşleşen bu medreseler genellikle tek bir ilim dalında, özellikle hadis ve fıkıh alanında

⁷⁴ Bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Riyad: Dâru Taybe, 1985), 462; Taberî, *Târîh*, 8/347.

⁷⁵ Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 36.

⁷⁶ Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 332-333.

⁷⁷ Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 339.

⁷⁸ Horasan, Irak ve Mâverâünnehir bölgelerine yolculuk yapmış olup döndükten sonra kurduğu medresede imlâ dersleri vermekteydi. 84 yaşında iken vefat etmiş ve Belh'te defnedilmiştir. Hakkında verilen bilgilere ve vefat tarihine bakılırsa Belh'in Selçuklular'ın elinden çıktığı bir dönemde yaşadığı anlaşılmaktadır. Bk. Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 378-379.

⁷⁹ Cihan Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi: Kubbetü'l-İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)", *Tarih Dergisi* 49 (2010), 18.

ihtisaslaşmayı sağlamaktaydı. Bu tür medreselerin idaresi, eğitim-öğretim müfredatı ve yöntemi, adına medresenin inşa edildiği âlimin gözetimindeydi. Giderleri, yine bu medresenin bânisi olan varlıklı âlimler tarafından karşılandığı gibi medreseye tahsis edilen vakıflar yardımıyla da karşılanabilmekteydi.⁸⁰

Bilindiği üzere, Selçuklular dönemi medreselerin gelişimi açısından dönüm noktası kabul edilmektedir. Bu dönemde Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından inşa ettirilen Nizâmiye Medreseleri devletin himayesinde kurulmaları bakımından ilk resmî medreselerdir. Daha önceki medreseler gerek müfredat gerek kuruluş amaçları bakımından sadece dinî eğitim gayesi taşıırken, başta Bağdat ve Nişabur olmak üzere Merv, Herat, Belh, Basra, İsfahan, Âmul, Musul, Cizre ve Rey gibi şehirlerde kurulan Nizâmiye medreseleri aynı zamanda siyasî amaçlar taşımaktadır.⁸¹

Elimizde Belh Nizâmiye Medresesi'nin inşası ve işleyişi hakkında detaylı bilgi olmamakla birlikte kaynaklar Belh Nizâmiyesi'nde görev yapmış bazı âlimlere işaret etmektedirler. Bunlardan biri Kâdılkudât, şeyh, imam, hafız, muhaddis ve zâhid olarak tavsif edilen Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Cafer el-Belhî el-Vahşî'dir (ö. 471/1078-1079). Bizzat Nizâmülmülk tarafından davet edilerek Belh'teki medreseye hoca tayin edilmiştir.⁸² Medresede ders verenlerden bir diğeri, aslen İsfereyîn'den olan fakîh Abdullah b. Tahir b. Muhammed Şehfûr et-Temîmî'dir (ö. 488/1095). Belh'e yerleşmiş ve Nizâmiye Medresesi'nde ders vermiştir.⁸³

Atebetü'l-Ketebe'de yer alan bilgiler bize Selçuklular döneminde Nizâmiye'yle birlikte yine devletin kontrolünde olan diğer bazı medreselerin varlığını haber vermektedir. Daha önce bahsi geçen atama menşurunda, İmâmu's-Şark Emîr Zahîrüddîn'in emrine verilen kurumlar arasında Tekişî Medresesi (تكشي) ve Kûze Medresesi (كوز) adında medreseler de zikredilmektedir. Diğer yerlerle birlikte bu medreselerde de ders verme görevi ve sorumluluğu kendisine ve oğluna verilmiştir.⁸⁴ Burada bahsi geçen Tekişî Medresesi'nin adını, uzun süre Belh'e hâkim olan Tekiş b. Alp Arslan'dan aldığı ve onun tarafından inşa ettirilmiş olduğu düşünülmektedir.⁸⁵

Âlimleriyle ve eğitim kurumlarıyla oldukça yüksek bir ilmî seviyeye ulaşan Belh, XI. ve XII. yüzyıllarda Mâverâünnehir bölgesiyle yarışır hale gelmişti. Bu süreçte bölge âlimleri arasında hararetli fikrî tartışmalar yapılmaktaydı. Bunun sonucunda Belh medreselerine felsefenin girdiği görülür. Özellikle Fârâbî ve İbn-i Sinâ'nın görüşleri

⁸⁰ Usta, "Samaniler Devleti", 7/405.

⁸¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/96; Bozkurt, "Medrese", 28/324.

⁸² Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 326-327; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18/365-367.

⁸³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, 10/599.

⁸⁴ Atabeg el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, 36-37.

⁸⁵ Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi", 18-19.

revaç bulmaktaydı. Gazzâlî'yle tekke ve zaviyelerdeki sûfiler de bu tartışmalara dahil oldu. Zaman zaman devlet adamları da ilmî tartışmalardan ve taraf olmaktan kendilerini alamadılar. Nitekim Alâeddîn Muhammed Hârizmşah'ın Şeyh Necmeddin Kübra'nın müritlerinden Şeyh Mecdüddîn'i görüşleri nedeniyle cezalandırmak istemesi, münakaşanın boyutlarını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Aynı şekilde Muhammed Hârizmşah'ın, dostu ve hocası olarak bilinen Fahreddin er-Râzî'yi yanına alarak Belh'teki medrese ve tekkeleri teftiş etmesi ve bazı sûfilere karşı muhalefet etmesi de buna örnek olarak verilebilir. Tartışmalara zaman zaman halk da dahil olmakta, hatta bu durum bazı sûfilerin şehri terk ederek Mâverâünnehir ve Arap ülkelerine göçmesiyle sonuçlanmaktaydı. Belh'in içinde bulunduğu sosyopolitik ortam, her ne kadar yaklaşan Moğol tehlikesi asıl sebep olarak görünse de, Mevlânâ'nın babası Muhammed Bahâeddîn Veled'in ailesiyle beraber Belh'i terk ederek uzun bir yolculuktan sonra Konya'ya gelip yerleşmesindeki sebeplerden biri olarak değerlendirilmektedir.⁸⁶ Çünkü Bahâeddin Veled, aklî ilimlere ve özellikle felsefeye karşıydı. Bu sebeple, bahsi geçen ünlü kelâmcı Fahreddin er-Râzî'yi, Hârizmşah Alâeddin Muhammed Tekiş'i ve birtakım devlet görevlilerini vaazlarında şiddetle ve açıkça eleştirmekteydi.⁸⁷

5. Kütüphaneler

Belh'te bir kütüphanenin varlığına dair şüphe götürmeyen kayıtlar, Selçuklular dönemine aittir. Kaydedildiğine göre, Belh'teki Rîsmân Ribâtı (Ribât-ı Rîsmân, İplikçiler Hanı), birbirinden kıymetli kitapları ihtiva eden ve Hizâne-i Kütüb adı verilen bir kütüphaneye sahipti. Bu kütüphanede aynı zamanda halkın dinî konularda bilgilendirilmesi için umuma açık vaazlar verilmekteydi. Sultan Sencer döneminde bu kütüphanede verilecek vaazların takibi, kütüphanenin idaresi ve kitapların muhafazası görevi daha önce adı geçen Emîr Zahîrüddîn'e tevdi edilmişti.⁸⁸

İlgili başlıklar altında haklarında bilgi verilen cami ve mescitlerin, küttâbların, Belh'te yaşayan âlimlerin hatırı sayılır kitap koleksiyonu olduğunda şüphe yoktur. Ancak kaynaklarda buna dair detaylı bilgilere ulaşamamıştır. Aynı şekilde, Belh Nizâmiyesi'nde de bir kütüphanenin var olması gerekir. Ancak bu medresenin kendisi hakkında çok kısıtlı bilgilere sahip olduğumuz gibi, kütüphanesi hakkında da herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Mevlânâ'nın babası Bahâeddîn Veled'in 616/1219 yılının sonlarına doğru Belh'ten ayrılırken 300 deve yükü kıymetli kitabını da yanında

⁸⁶ Hüseyin Güllüce, "Mevlânâ'nın Yaşadığı VII./XIII. Asırda Belh ve Konya'nın İlmî ve Tasavvufî Durumuna Genel Bir Bakış", *Ekev Akademi Dergisi* 55 (2013), 105-106.

⁸⁷ M. Nazif Şahinoğlu, "Bahâeddin Veled", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/460.

⁸⁸ Atabeg el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, 36-37.

götürdüğüne dair kayıt,⁸⁹ âlimlerin kitap koleksiyonlarına dair en önemli örneklerden biridir. Aynı zamanda bu, Belh ulemasının sahip olduğu ilmî birikimi ve yüksek seviyeyi göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

6. Verrâklar

Kâğıdın Çin’de icadından sonra II/VIII. yüzyılın ikinci yarısında İslâm dünyasında da üretimi ve yaygınlaşmasıyla birlikte kültür alanında büyük gelişmeler meydana gelmiştir. Bunlardan biri, İslâmî literatürde “verrâk” olarak ifade edilen meslek grubunun ortaya çıkışıdır. İlk zamanlarda genelde kitap istinsah eden kimseyi ifade eden verrâk kelimesi, aynı zamanda müsvedde halindeki bir eseri temize çektikleri için bir nevi editörlük olarak da değerlendirilebilir. İmlâ, semâ’, kıraat, ruhsat ve icâzet gibi, bir eserin telif aşamalarındaki hizmetlerinden dolayı verrâklar, okuyucunun söz konusu eserlere ulaşmasında önemli bir yere sahiptiler. Bu mesleğin icra edilebilmesi için birçok ilim dalından haberdar olunması gerekmektedir. Bu sebeple Orta Çağ İslâm dünyasında birçok âlim verrâk nisbesiyle meşhur olmuştur. Abbâsîler dönemindeki kültürel gelişmeyle birlikte verrâklar, açtıkları dükkanlarda birçok eserin orijinallerini veya güvenilir nüshalarını kitap meraklılarının ilgisine sunmuşlardır. Yazı malzemelerinin de satıldığı bu dükkanlar, yanı sıra, âlimlerin, şair ve edebiyatçıların buluşma mekanları haline gelmişlerdir. Bu mekanlarda düzenlenen toplantılarda ilmî ve edebî meseleler müzakere edilerek kültürel hayatın canlanması sağlanmıştır.⁹⁰

Belh’te bu nisbeyle anılan ve bizim de aşağıda önde gelenlerine yer verdiğimiz isimler dışında verrâk mesleğinin durumuna dair kaynaklarda yeterli bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte birçok ilmî sahada ismine işaret ettiğimiz Belh’in en ünlü ilim adamı ve aynı zamanda bu mesleği de icra etmiş olan Ebû Zeyd el-Belhî’nin mesleğe dair kaleme aldığı ifade edilen ancak günümüze ulaşmayan *Fî Medhi’l-Virâka* adlı risâlesi ile *Fî Zemmi’l-Mu’allimîn ve’l-verrâkîn* adlı risâlesinin olması,⁹¹ Belh’te verrâklık mesleğinin yerini ve âlimlerin bu mesleğe olan ilgilerini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Kaynaklarda Belh’te verrâk olarak hizmet verdiğine işaret edilen kimselerden biri, Ebû Davud Süleyman b. Süleym (Selm) el-Mesâhifî’dir (ö. 288/901). Belh’in mevâlî tabakasından olup müezzinlik ve imamlık yapmaktaydı. Ayrıca hat sanatındaki

⁸⁹ Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı (Kabalıcı Yayınları, 2011), 72.

⁹⁰ İsmail E. Erünsal, “Verrâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/646-652.

⁹¹ Ebü’l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhim Ramazân (Beyrut: Dâru’l-Marife, 1997), 171; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemül-Üdebâ*, 1/275; Erünsal, “Verrâk”, EK-2/651.

maharetinden dolayı Mushaf (Kur'ân) yazma işiyle de uğraştığı ve nisbesinin buradan geldiği kaydedilir. Nadr b. Şumeyl'e yetişmiş, ondan rivayette bulunmuştur.⁹²

Ebû Sevra b. Kâid Hümeym el-Belhî el-Fûrî (ö. 292 veya 293/905 veya 906) de verrâk olarak kaydedilmektedir.⁹³ Hakkında detaylı bilgiye rastlanılmamıştır.

Ebû Bekr el-Verrâk Muhammed b. Ömer el-Hakîm (ö. 294/907), aslen Tirmizli olup Belh'e yerleşmiştir. Devrin önde gelen vaizlerindedir. Ahmed b. Hadraveyh ile görüşmüş, Muhammed b. Sa'd b. İbrahim ez-Zâhid ve Muhammed b. Ömer b. Haşnâm el-Belhî ile sohbet etmiştir. Tasavvufa dair meşhur bir kitabının olduğu ve hadisle iştilal ettiği kaydedilmektedir. Fezâil-i Belh'te belirtildiğine göre kitabının adı *el-Âlim ve'l-muteallim*'dir.⁹⁴

Ebû Abdullah Muhammed b. Cafer b. Gâlib el-Verrâk el-Belhî (ö. 300/912), *et-Tabakât li ulemâi Belh ve fukahâihâ ve min kudemâihâ's-selef* adlı eseriyle bilinmekte olup, bu eser Belh âlimlerine yer veren en meşhur kitap olarak bilinmektedir.⁹⁵

Ebû Hafş Ömer b. Muhammed b. Hafş el-Verrâk (ö. 313/925),⁹⁶ nisbesinden anlaşıldığı üzere bu mesleği icra etmekteydi, ancak hakkında başka bilgiye yer verilmemektedir.

Ebû'l-Hasan Şehîd b. el-Hüseyn el-Belhî el-Verrâk el-Mütekellim (ö. 315/927), şair, edîb ve mütekellim olarak nitelenmekte olup Belh'in Cehûzânek köyündendir. Ebû Zeyd el-Belhî (ö. 322/934) ile Ebû'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin (ö. 319/931) çağdaşı ve arkadaşı olup yakın tarihlerde vefat ettikleri kaydedilmektedir. Geçim sıkıntısı çektiği ve hayatını verrâklık yaparak idame ettirdiği kaydedilir. Bir ara Belh'i ele geçiren Ahmed b. Sehl b. Hâşim el-Mervezî'yi (918-919) eleştirdiği için kaçıp izini kaybettirdiği, Belh'e ancak Ahmed b. Sehl'in ölümünden sonra dönebildiği rivayet edilir.⁹⁷

⁹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/283.

⁹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/279.

⁹⁴ Ebû Abdurrahman Abdullah b. Habîb b. Rubeyyia es-Sülemî, *Tabâkâtü's-Sâfiyye*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 178; Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 261-262; Ebû Hafş Ömer b. Ali b. Ahmed el-Mısrî İbnü'l-Mulakkın, *Ṭabaḳātu'l-'Evlîyâ*, thk. Nûruddîn Şureybe (Kahire: y.y., 1415/1994), 374-375.

⁹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 4/279; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/283; Kureşî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye Fî Belh*, 269.

⁹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-Alâm*, 7/267.

⁹⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 1/1421-1422; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/194; Şalâhuddîn Hâlıl b. Aybek b. 'Abdullâh eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâ'ût - Turkî Muştafâ (Beyrut: y.y., 1420/2000), 16/115-116.

Uhayd b. Muhammed el-Verrâk,⁹⁸ Ebû Hâmid Ahmed b. Kudâme el-Belhî el-Verrâk,⁹⁹ Cafer b. Muhammed el-Belhî el-Müeddib el-Verrâk,¹⁰⁰ Belh'te bu mesleği icra ettiğini tespit ettiğimiz kimselerdendirler.

7. Ribâtlar, Tekke ve Zâviyeler

Bilindiği üzere, İslâm tarihinde ilk zamanlar “sınır boylarında askerlerin atlarını bağlayıp nöbet tuttıkları mekânlara ve buralarda inşa edilen müstahkem yapılara ribât, cihad sevabı almak için ribâtlarda toplanan gönüllü askerlere de murâbit adı verilmiştir.” Kaynaklarda bunun en bariz örneklerine Hz. Ömer devrinden itibaren rastlamak mümkündür. Ribâtlarda askerî eğitimin yanı sıra ibadete ve ilmî faaliyetlere de önem verilmiş, ilk dönemlerde daha ziyade askerî amaçlarla inşa edilen ribâtlar, IX. yüzyılın sonlarından itibaren dinî ve tasavvufî bir karakter kazanmaya başlamıştır. Böylece ribâtlar, tasavvuf öğretisinin yaygınlaşmasında rol oynamışlardır.¹⁰¹ Bu dönüşümün örneklerine erken dönemlerden itibaren Belh'te de rastlanılmaktadır. Nitekim Belhli meşhur sûfî İbrahim b. Ethem'in (ö. 161/778?) babası Ethem b. Mansur b. Yezid b. Cabir el-İclî'nin âlim, zahit ve âbid vasıflarının yanında şehrin önde gelen mücahit murâbitlarından olduğu kaydedilmektedir. Bir keresinde, yaklaşan bir Türk akınına karşı cesurca mücadele verdiği kaydedilir.¹⁰²

Şehrin önde gelen sûfilerinden bir diğeri olan Şakîk-ı Belhî (194/810) de meşhur murâbitlardandır. O da Allah yolunda cihada önem vermekteydi. Nitekim Huttelân ve Vâşgerd arasında yer alan Kûlan bölgesinde gittiği cihatta şehit olmuştur.¹⁰³

Daha önce bahsi geçen Belh Mescidi'nin inşasına dair rivayette, Abbâsîler'in Belh Emîri Davud b. Ali'nin hanımı tarafından yaptırıldığı kaydedilen mescit-zâviye-ribât kompleksindeki ribâtın¹⁰⁴ da askerî amaçla değil, gerek konum olarak şehir merkezinde inşa edilmiş olması gerekse kompleksteki diğer unsurların mahiyeti itibarıyla sosyal ve kültürel sahada hizmet veriyor olması gerekir. Kaynaklarda hakkında bilgi verilmese de şehrin önde gelen sûfilerinden, Mevlânâ'nın babası Bahâeddin Veled'in müritlerine ders verdiği bir tekkesinin olması gerekir.

⁹⁸ Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu'âz et-Temîmî Ebû Hâtim İbn Hibbân, *es-Sikât* (Haydarabad, 1973), 8/137.

⁹⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 2/314.

¹⁰⁰ Zehebî, *Siyeru A'âlâmi'n-Nübelâ*, 14/108.

¹⁰¹ Geniş bilgi için bk. İsmail Yiğit, “Ribât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/76-79.

¹⁰² Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 117-118.

¹⁰³ Safiyyüddîn el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 129.

¹⁰⁴ İbn Battûta, *Rihletü İbni Battûta*, 3/42-43.

İlmî ve kültürel sahada hizmet veren ribâtlardan bir diğeri, Selçuklular dönemine aittir. Daha önce adı geçen Zahîruddin adlı emîrin atama menşurunda şehirdeki Rîsmân Ribâtı (Ribât-ı Rîsmân, İplikçiler Hanı) adında bir ribâta yer verilmekte, bu ribâtın birbirinden kıymetli kitapları ihtiva eden bir de kütüphaneye sahip olduğu kaydedilmektedir. Bu kütüphanede, dolayısıyla ribâtta, umuma açık vaazların verildiği, verilecek vaazların, kütüphanenin idaresinin ve kitapların muhafazasının adı geçen emirin uhdesine bırakıldığı ifade edilmektedir.¹⁰⁵

Sonuç

Araştırmanın başlıkları altında sunulan bilgilerden görüldüğü üzere Belh şehri, Müslümanların hâkimiyetine girdikten sonra İslâm kültür ve medeniyetinin bir parçası haline gelmiş, diğer Orta Çağ İslâm şehirlerinde örneklerine rastlanılan eğitim kurumları Belh'te de ortaya çıkmıştır.

Orta Çağ İslâm dünyasının genelinde eğitim-öğretimin ilk kademesini oluşturan küttâblardan Belh'te kurulduğunu tespit ettiğimiz, Dahhâk b. Müzâhim'in küttâbıdır. Eldeki verilere göre İslâm tarihinin erken dönemine ait, İslâm topraklarının doğusunda şimdiye kadar bilinen en büyük ve hatta belki de ilk küttâbın Dahhâk'ın küttâbı olması muhtemeldir. Günümüzdeki bazı çalışmalarda adı geçen âlime ait küttâbın Kûfe'de olduğuna dair kanaat ise yanlıştır.

Belh'te var olduğu tespit edilen tek kütüphane, Ribât-ı Rîsmân (İplikçiler Hanı) adı verilen ribâtın bir bölümünü teşkil ettiği anlaşılan Hizâne-i Kütüb'tür. Başta Nizâmiye Medresesi olmak üzere diğer medreselerle birlikte bizim burada haklarında bilgi verdiğimiz, şehirde ilmî hayatın terakkisine katkıda bulunan camilerin, mescitlerin, verrâkların ve âlimlerin de hatırı sayılır kitap koleksiyonlarının olduğu düşünülebilir. Ancak bunlara dair herhangi bir tarihî kayda rastlanmamıştır.

Belh'te var olduğu bilinen Nizâmiye Medresesi'ne ilaveten, muhtemelen daha önceki bir tarihte Gazneliler tarafından kurulan Halîliye Medresesi, kuruluş dönemi ve tarihine dair herhangi bir kayda rastlayamadığımız Mescid-i Medrese ile büyük ihtimalle Selçuklular devrinde kurulmuş olan Tekişî Medresesi ve Kûze Medresesi şehrin yüksek öğreniminde faal olan kurumlarıdır. Moğol İstilasının (1221) şehrin mimarî ve kentsel yapısına olduğu kadar ilmî ve kültürel gelişmesine de ket vurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim gezdiği yerlerdeki medreseleri ve âlimleri ziyaret etmesiyle bilinen İbn Battûta, XIV. yüzyılın ortalarında Belh'i harap bir şehir olarak tasvir etmekte, şehirdeki medrese ve benzeri herhangi bir kurumdan ve karşılaştığı herhangi bir âlimden bahsetmemektedir.

¹⁰⁵ Atabeg el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, 36-37.

Kaynakça

- Atabeg el-Cüveynî, Müntecebüddin Bedîc. *Kitab-ı Atebetü'l-Ketebe: Mecmûa-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultan Sencer*. nşr. Muhammed Kazvinî-Abbas İkbâl. Tahran: Şirket-i Sâmi Çâp, HŞ 1329.
- Atalay, Mehmet. "Unsurî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/162-163. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Aydınlı, Abdullah. "İmlâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/225-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Azamat, Nihat. "Nâsır-ı Hüsrev". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/395-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Bebek, Adil. "Kâ'bî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/27. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bilgin, Orhan. "Ebü'l-Müeyyed-i Belhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/337-338. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bolat, Ali. "Şakîk-ı Belhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/305-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bozkurt, Nebi. "Mektep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/5-6. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-Kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1360.
- Can, Mesut. *Kubbetü'l-İslâm Belh (Doğu Horasan'da Tarih, Toplum ve Medeniyet)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Devletşah. *Devletşah Tezkiresi (Tezkire-i Devletşah)*. çev. Necati Lugal. 4 Cilt. İstanbul: Tercüman, 1977.
- Dizer, Muammer. "Ebû Ma'şer el-Belhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/182-184. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Eflâkî, Ahmed. *Ariflerin Menkıbeleri*. çev. Tahsin Yazıcı. Kabalıcı Yayınları, 2011.
- Erünsal, İsmail E. "Verrâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/646-652. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Golombek, Lisa. "Abbasid Mosque at Balkh". *Oriental Art* 15 (1969), 173-189. https://doi.org/10.2458/azu_acku_pamphlet_ds374_b28_g65_1969

- Güllüce, Hüseyin. "Mevlânâ'nın Yaşadığı VII./XIII. Asırda Belh ve Konya'nın İlmî ve Tasavvufî Durumuna Genel Bir Bakış". *Ekev Akademi Dergisi* 55 (2013), 101-112.
- Halîfe b. Hayyât. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Riyad: Dâru Taybe, 2. Basım, 1985.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2002.
- Herevî, Ali b. Ebû Bekr b. Ali. *el-İşârât ilâ Ma'rifeti'z-Ziyârât*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1423.
- Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Müessesetü Nâsır li's-Sekâfe, 1980.
- Istahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed. *Mesâlikü'l-Memâlik*. Beyrut: Dâru Sâder, 2004.
- İbn Battûta, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî. *Rihletü İbni Battûta*. thk. Abdülhâdî et-Tâzî. 5 Cilt. Ribât: Akâdemiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1417.
- İbn Ebî Ya'âlâ, Ebû'l-Hüseyn İbn Ebî Ya'âlâ Muhammed b. Muhammed. *Ṭabaḳâtu'l-Ḥanâbile*. thk. Muhammed Ḥâmid el-Fakî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer. *Kitabü'l-Muhabber*. thk. Ilse Lichtenstadter. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, ts.
- İbn Hallikan, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdir, 1978.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed. *Sûretü'l-Arz*. Beyrut: Dâru Sâder, 1938.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu'âz et-Temîmî Ebû Hâtîm. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarabad, 1973.
- İbn Mencuyeh, Ebû Bekr 'Aḫmed b. 'Alî b. Muhammed b. İbrâhîm b. Mencûyeh. *Ricâlu Şahîhi Muslim*. thk. 'Abdullâh el-Leysî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1986.
- İbn Şemâil, Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdülhak. *Merâsîdü'l-İttilâ' Alâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-Bikâ'*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412.
- İbnu'l-Mulâḳḳın, Ebû Ḥafş Ömer b. 'Alî b. Aḫmed el-Mıṣrî. *Ṭabaḳâtu'l-'Evlîyâ*. thk. Nûruddîn Şureybe. Kahire: y.y., 1415/1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem. *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Sâder, 1980.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhim Ramazân. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1997.
- İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullâh el-Kûfî. *es-Şikât*. b.y.: Dâru'l-Bâz, 1405/1985.
- İdrîsî, Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh. *Nüzhetü'l-Müştak fi İhtirâki'l-Âfâk*. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Zer el-Herevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/269-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Karahan, Abdülkadir. "Enverî, Evhadüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/267-268. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-Müellifin*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ-Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1957.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 5 Cilt. Kahire: Dâru Hicr Li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 2. Basım, 1993.
- Kureşî, İmân bnt. Su'ûd bnt. Hayşân. *el-Hayâtü'l-İlmiyye Fî Belh Hilâle'l-Fetra (h.205-617/820-1220)*. Mekke: Ümmü'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Kurtuluş, Rıza. "Mezârîşerif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/518-519. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kutluer, İlhan. "Belhî, Ebû Zeyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/412-414. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Landau, Jacob M. "Küttâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/3-4. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Makdisî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. thk. M. J. De Goeje. Kahire: Mektebe Medbûlî, 3. Basım, 1991.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. 35 Cilt. Beyrut, 1980.
- Örs, Derya. "Vatvât, Reşîdüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/573-574. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

- Piyadeoğlu, Cihan. “Horasan’ın Doğu Bölgesi: Kubbetü’l-İslam Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)”. *Tarih Dergisi* 49 (2010), 1-25.
- Şafedî, Şalâhuddîn Halîl b. Aybek b. ‘Abdullâh. *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*. thk. Aḥmed el-Arnâ’ût - Turkî Muşafâ. 29 Cilt. Beyrut: y.y., 1420/2000.
- Safiyüddîn el-Belhî, Ebû Bekir Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Davud el-Vâ’iz. *Fezâil-i Belh*. ed. Abdülhay Habîbî. çev. Abdullah b. Muhammed b. el-Kâsım el-Hüseyn. Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferng-i İran, 1971.
- Sem‘ânî, Abdülkerim b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu‘allimî el-Yemânî v.dğr. Haydarabad: Meclisü Dâirati’l-Me‘ârifî’l-Osmâniyye, 1962.
- Sem‘ânî, Abdülkerim b. Muhammed. *el-Müntehab min Mu‘cemi Şüyûhi Ebî Sa‘d es-Sem‘ânî*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir. 4 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 1417.
- Sem‘ânî, Abdülkerim b. Muhammed. *et-Tahbîr fi’l-Mu‘cemi’l-Kebîr*. thk. Münîra Nâcî Sâlim. 2 Cilt. Bağdâd: Riâsetü Dîvânî’l-Evkâf, 1975.
- Söylemez, M. Mahfuz. “İslâm’ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”. *Dini Araştırmalar* 5/13 (2002), 57-80.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Habîb b. Rubeyyia. *Tabâkâtu’s-Sûfiyye*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998.
- Şahinoğlu, M. Nazif. “Bahâeddin Veled”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/460-462. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu’t-Taberî (Târîhu’l-Rusûl ve’l-Mülûk)*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Mısır: Dârü’l-Meârif, 2. Basım, ts.
- Usta, Aydın. “Samaniler Devleti”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. ed. İsmal Hakkı Atçeken - Mustafa Demirci. 7/361-436. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu‘cemü’l-Üdebâ*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ġarbi’l-İslâmî, 1993.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu‘cemü’l-Büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, 2. Basım, 1995.
- Yazıcı, Tahsin. “Belh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/410-411. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yazıcı, Tahsin. “İbnü’l-Belhî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/529. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yiğit, İsmail. “Ribât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lämi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405.

Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve Vefyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.

Ziriklî, Ebû Gays Hayreddin b. Mahmud. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.